

Barcelona

L'eterna promesa

Maria Patricio-Mulero

UBe

Ciutats
per Pensar
Europa

Barcelona

Barcelona

L'eterna promesa

Maria Patricio-Mulero

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

**Ciutats
per Pensar
Europa**

Taula

Agraïments	9
Introducció	II
La literatura i les polítiques urbanes	15
El Raval, el ventre de Barcelona	19
La transformació de la ciutat i la memòria de Barcelona.	23
El barri canalla. La mirada populista i orientalista.	25
L'orientalisme a la francesa: «Diari del lladre», de Jean Genet . .	31
La Criolla, el centre del ventre	45
La construcció de la memòria nostàlgica	51
La memòria del Raval com a tema literari i artístic	55
Espai de transgressió, territori d'antiherois	65
Del ventre de la ciutat a la promesa d'ascensió	69
Les dones del ventre de la ciutat	77
La reinvençió infinita	89
Bibliografia	93

Agraïments

A Joaquim Rius Ulldemolins, amb qui vam treballar especialment la primera part d'aquest llibre, sobre la regeneració urbana del barri del Raval, i sense el qual aquesta idea no hauria existit.

A Antoni Martí Monterde, per la confiança i l'erudició.

A Jordi Oliver, que em va facilitar el seu llibre *Melodia del Raval* perquè em pogués submergir en la seva mirada mentre escrivia.

A la Caroline, per les nostres converses sobre les artistes del ventre de la ciutat.

I sobretot a la meva família, que ha assistit al procés d'escriptura des dels diferents llocs on s'ha gestat.

Introducció

Barcelona era maca i salvatge, m'agradava l'elegància, el ritme, els sons de la ciutat, la diversitat dels barris, des de Gràcia fins al Poble Sec, des dels ports fins a la muntanya, l'estranya unitat que hi havia en les diferències i els racons, les sorpreses que oferia la ciutat.

Mathias Enard, *Carrer Robadors*

Barcelona, com tota ciutat inclosa en les capitals de la modernitat industrial, ha sigut representada com una promesa d'ascensió social. La ciutat dels contrastos, dels espais sociològicament connotats, de les arribades esperançades i les partides amargues. La gran il·lusionista, l'eterna promesa, la capital cultural mediterrània on a vegades tot pot semblar possible —la llibertat, l'èxit...— i per on sovint ronda la gran decepció. Aquests temes han poblat la literatura urbana europea des de l'inici de la modernitat i han fet un prolífic niu a Barcelona. L'atractivitat de l'urbs es configura a partir d'una multitud de perspectives: el far cultural dels escriptors, la ciutat canalla i alternativa de les llibertats, la seu de les esperances d'ascensió social.

L'espai de la ciutat és un palimpsest del pensament que s'hi ha projectat. La realitat es revesteix dels imaginaris que s'hi projecten. Els veïns i ciutadans són sovint els qui construeixen una visió que evoluciona de manera més acurada amb la realitat material de l'espai: qui el pobla, què permet i què no, com s'hi pot viure, què s'hi pot esperar; els poders públics, els qui tenen la decisió política de modificar-ho, d'aplicar la seva visió de futur; i també, particularment rellevants per a la construcció imaginària de la ciutat, hi ha els artistes, que la idealitzen, la projecten i la transmeten en les seves obres. De tots els espais de les ciutats, el centre històric, el cor de la ciutat, l'epicentre de les in-

teraccions i els discursos sol ser el que concentra més lectures. El cor de la ciutat és una plaça pública compartida per multitud de persones, sovint és la seva imatge i el que en defineix les característiques. Pel volum d'intercanvis i d'interaccions, no pot ser d'una altra manera: el centre és el focus de les projeccions que fem sobre tota la ciutat.

Des de finals del segle xx, la regeneració urbana dels barris històrics ha generat intenses polèmiques. La motivació dels debats sorgeix ben sovint a partir del fet que les reformes tenen efectes elititzadors, poden destruir el patrimoni i la seva memòria històrica. En l'era del capitalisme global, on impera el turisme massiu, la reflexió a l'entorn de com regenerar els barris històrics, especialment si es troben al centre de la ciutat i s'inclouen dins del radar del turisme, és extremament intensa des del punt de vista polític.

Al sud d'Europa hem assistit a casos similars als barris de Baixa i Alfama de Lisboa o el Vieux Port de Marsella, per exemple. En el cas barceloní, una de les principals polèmiques de les darreres dècades ha sigut el Raval, barri del centre de la Barcelona en transformació, una evolució que l'ha portat a convertir-se d'una ciutat postindustrial en un centre de serveis i turisme global. Al Raval, la transformació no s'ha operat tan sols en l'urbanisme, sinó també, i sobretot, en la imatge i la memòria de la ciutat, projectant des del cor de Barcelona els canvis d'època reflectits en l'espai que poden assolir la resta de barris. En aquest procés, el camp literari hi ha tingut un paper crucial. Les representacions literàries han recuperat la visió exòtica i orientalistza-dora que va començar a sorgir ja a finals del segle xix i respecte a la qual el Raval (llavors anomenat Barri Xino o Districte V) s'ha convertit en un escenari privilegiat de la producció literària del segle xx.

Partint d'aquest context, és necessari emfatitzar la relació aparentment paradoxal que hi ha entre memòria i canvi urbà: el procés d'urbanització no produeix sempre una destrucció o un falsejament de la memòria; en casos com aquest, la literatura desenvolupa una construcció imaginària que revitalitza la iden-

titat del barri amb una imatge plural, conflictiva i rebel que s'atribueix a tota la ciutat. Com a resultat, en el cas concret del Raval, aquests canvis contribueixen a la revalorització del barri, a la inversió simbòlica i a la construcció de la nova imatge de Barcelona.

En la literatura contemporània, dos dels temes cabdals que es tramen en les ficcions barcelonines són la reflexió a l'entorn de l'evolució de la ciutat i del conflicte social, concretament referent a l'evolució de les classes populars. Aquests dos temes crucials de la literatura que se situa a la capital catalana des del segle XIX comparteixen espai al barri del Raval. Com si s'establís un paral·lisme de sensibilitat geoliterària, al cor de la ciutat sembla que el destí dels personatges que lluiten aferrissadament per ascendir en l'escala social estigués íntimament relacionat amb el dels carrers, les places, les façanes dels espais que poblen, en un repte de naturalisme implícit. Cada canvi d'ambient provoca una reacció en els herois literaris que somien vides més còmodes, més plenes, més lliures, en una simbiosi poètica i romantitzada. Alguns dels grans herois o antiherois de la literatura barcelonina, com Onofre Bouvila de *La ciudad de los prodigios* o Lakhdar de *Carrer Robadors* —específicament ubicat al cor del Raval més contrastat, en un miserabilisme actualitzat—, només per esmentar-ne un parell, han evolucionat amb la ciutat de Barcelona, experimentant reptes paral·lels.

La literatura i les polítiques urbanes

Des de finals del segle xx, la política urbana s'ha convertit en un dels eixos centrals de la construcció de les identitats culturals territorials (Bonet i Négrier, 2011). Així mateix, en el segle xxi ha assumit un rol creixent en la redefinició de les identitats territorials, especialment en aquelles ciutats que a finals del segle xx van passar per greus problemes econòmics i socials, sobretot a causa de la crisi del model fordista (Bianchini, 1993: 1-19; Marro Guillamón, 2003). En aquest context, la política cultural esdevé una eina essencial per redefinir els espais urbans centrals o industrials, que, a més de trobar noves funcions, afronten el repte de ser reimaginats i patrimonialitzats (Connolly, 2013; Mooney, 2004).

Aquests projectes s'enfronten sovint a una activa oposició dels veïns, dels moviments socials o dels sectors de defensors del patrimoni cultural, que denuncien la destrucció de part del patrimoni urbanístic (el traçat urbà o els edificis), del teixit social o de la memòria històrica dels espais (Aisa i Vidal, 2006; Martínez Rigol, 2000). En alguns casos s'ha acusat aquests projectes benintencionats de voler eliminar la memòria dels espais i falsejar la identitat urbana (Delgado, 2007; Fernández González, 2014). No obstant, si bé és cert que al segle xix i a inicis del xx existia una intencionalitat higienista, a finals del segle xx aquesta lògica canvia i en certa mesura s'inverteix, i precisament la revitalització de la memòria és un dels efectes destacats dels processos de regeneració urbana (Rius Ulldemolins, 2008; Rius Ulldemolins i Subirats, 2005). És destacable l'evolució en certs processos de transformació urbana, com el que es va desenvolupar a

la Barcelona central, específicament al Raval, com un objecte complex i paradoxal, en el qual la memòria del lloc s'activa precisament en el moment de la regeneració. Amb tot, la política urbanística no és l'únic factor que cal tenir en consideració, ja que les polítiques culturals i les polítiques de memòria ocupen un lloc destacat a l'hora de fomentar les singularitats de l'espai urbà i la seva trajectòria històrica (Rius Ulldemolins, 2014).

En aquest context, un dels agents essencials en la recuperació, revitalització i construcció d'aquesta nova memòria històrica és el camp literari, fortament focalitzat en aquests processos. Els escriptors contemporanis han sigut particularment sensibles a la reflexió, més enllà de la descripció de l'ambient, sobre els canvis en l'espai urbà i les seves conseqüències socials. A través de les seves obres, els autors intervenen en un posicionament intel·lectual sobre la gestió de la ciutat (Patricio-Mulero, 2017). Són testimonis que generen un valor simbòlic de gran rellevància per a la representació de la ciutat a través de les seves històries. I, per tant, la seva posició, el seu judici implícit, té un impacte en la recepció lectora. Per esmentar un parell d'exemples literaris: els canvis urbanístics de principis del segle xx són fonamentals per explicar l'evolució del personatge central de *La ciudad de los prodigios* (Mendoza, 1986), i la memòria històrica dels espais de Gràcia i el Guinardó tenen repercussions directes en el caràcter dels protagonistes de les novel·les de Juan Marsé (1966, 1973, 1984). La novel·la històrica barcelonina, amb *Victus* d'Albert Sánchez Piñol com a exemple, reivindica la memòria dels espais amb tota la seva connotació històrica, política i social, sense possibilitat de perempció. Per les mateixes característiques de les obres literàries, per la immanència de l'escriptura, les històries ubicades en espais on els escriptors han interactuat custodien la memòria reelaborada, reconstruïda, estructurant un imaginari compartit amb altres escriptors, lectors i agents del món literari.

És el cas del barri del Raval, que és un dels escenaris centrals de la literatura barcelonina des d'inicis del segle xx fins avui. Aquest territori ocupa a Barcelona un espai central de la construcció simbòlica de la ciutat i un lloc singular en el seu imagi-

nari. Una tradició que comença amb la tradició miserabilista en la literatura catalana de principis del segle xx, una consolidació de l'imaginari durant els anys trenta a través d'escriptors estrangers com George Orwell (1938), Jean Genet (1949) o André Pieyre de Mandiargues (1967), i que, un cop superada la fase més repressiva del franquisme, es reprèn amb escriptors com Terenci Moix (2013) o Maruja Torres (1997), procedents del barri, i es revitalitza en el moment de la regeneració a finals del segle xx, amb escriptors catalans i estrangers que tornen a sentir-se atrets pel Raval com a escenari i tema de creació.

El Raval del segle xxi té molt poc a veure en termes urbanístics, econòmics i socials amb el Barri Xino dels anys de la Primera Guerra Mundial que va veure néixer el mite literari que ha perviscut fins a l'actualitat. ¿Com es pot explicar, doncs, la seva continuïtat com un espai canviant, objecte d'atenció literària, i alhora la continuïtat del seu imaginari popular, conflictiu, orientalista, bohemí, exòtic, escenari d'un exili interior? Podria semblar que el Raval serveix de contrapunt a l'imaginari d'altres barris de la ciutat, com l'Eixample, Gràcia o Nou Barris.

Podem analitzar l'imaginari urbà del Raval a partir del que es desprèn de l'estudi d'algunes obres literàries contemporànies aplicant-hi una lectura sociològica. Aquesta metodologia consta d'una anàlisi de l'escriptura literària de l'espai d'aquest territori i, complementàriament en alguns casos, d'una entrevista qualitativa amb l'escriptor, que descriu el seu procés d'escriptura i la seva relació personal amb l'espai (Patricio-Mulero, 2017; Patricio-Mulero, 2023). D'aquesta manera podem percebre el seu impacte social com a creadors literaris i fins a quin punt les obres literàries són fruit de la relació que els autors desenvolupen amb el barri. Així, el resultat ens permet, per una banda, estudiar com ha evolucionat l'imaginari literari del Raval —la representació del qual no ha disminuït i segueix interessant al món literari— i, per l'altra, analitzar el posicionament dels escriptors respecte a aquest espai, imaginari i real, sotmès a una evolució urbanística i social. El debat sobre l'espai urbà ha sigut i és una de les preocupacions més rellevants entre la ciutadania barcelonina.

El Raval, el ventre de Barcelona

Des de l'inici de les ciències socials, la representació de la societat com un organisme ha sigut una de les analogies dominants que ha tingut continuïtat en l'evolucionisme i el funcionalisme. Així mateix, la metàfora orgànica ha sigut una constant en la representació de les ciutats. El món literari també ha aplicat aquesta analogia entre la ciutat i el cos. En aquest sentit, és famosa la metàfora d'Émile Zola en relació amb el mercat central i el popular barri circumdant (en aquella època) de Les Halles que dona títol a la seva obra *Le ventre de Paris* (1873) (Zola, 2002).

En aquest cas, entenem que es poden aplicar a l'espai urbà les eines estructuralistes que proposa Pierre Bourdieu per interpretar el pensament geogràfic i l'estructura cognitiva que l'autor qualifica com «l'efecte Montesquieu» (Bourdieu, 1980). Aquest esquema de pensament i acció elaborat per Montesquieu a les seves obres constitueix una de les primeres elaboracions del pensament social comparatiu (Aron, 1994) i reflecteix i legitima amb suposats arguments científics «un inconscient social que compartia amb tots els homes cultivats del seu temps» (Bourdieu, 1980: 25).

El que Montesquieu estableix és una associació entre el territori, el clima i les conductes socials, cosa que comporta una classificació moral i política dels territoris i els seus habitants. Aquest efecte Montesquieu representa una estructura cognitiva que classifica el nord com un espai dominant, moralment recte, ascètic i masculí, i el sud com a dominat, immoral, promiscu i femení (Bourdieu, 1977, 1980). El mateix Bourdieu utilitza el mètode estructuralista per analitzar les oposicions del camp

literari i la seva manifestació en l'espai urbà (Bourdieu, 1972, 1995).

En aquesta perspectiva, Christophe Charle se serveix de l'anàlisi urbana i de les posicions dels escriptors per interpretar la seva trajectòria i els seus canvis de posició dins del camp (Charle, 1998). No obstant, aquesta anàlisi ha de ser complementada amb l'efecte Montesquieu, ja que els escriptors no es defineixen per la seva residència o pel lloc d'exhibició en l'espai urbà —els llibres arriben a tot arreu, i difícilment podem conèixer la ubicació de la seva recepció—, associant els espais urbans bohemis amb les produccions avantguardistes (Bourdieu, 1995), sinó sobretot pels espais sobre els quals escriuen i l'actitud que adopten respecte a aquests espais. És a través de la representació literària dels espais que els escriptors construeixen que podem fer una interpretació del significat dels espais i del posicionament de les obres. En aquest sentit, quan els escriptors utilitzen literàriament els espais marginals a escala social, se situen en el pol avantguardista, i alhora sovint solen ocupar una posició populista, en el sentit que revaloritzen la vida popular enfront de la cultura burgesa (Grignon i Passeron, 1989).

En aquest context, els autors acostumen a fer servir la metàfora orgànica de la ciutat, que contraposa els barris rics i els barris pobres, el nord i el sud (o l'oest i l'est en el cas de París), la zona alta i els baixos fons als quals atribueixen valors oposats. Als barris baixos se'ls atribueix no tan sols una mirada populista, escenari de la riquesa de la vida popular, sinó també una mirada orientalista com la que s'adreça als països orientals (Said, 1978). Així, les mirades orientalistes que impregnen la conceptualització de l'alteritat com una combinació d'erotització, seducció i imperialisme cultural (Chua, 2008), també poden desenvolupar-se com a autoorientalisme (Ko, 2019) en el cas de la mirada literària cap als barris considerats populars i marginals com el Raval. Els espais de l'antic Barri Xino són identificats com a espais de la diferència, de la barreja, però també de la insalubritat i la sordidesa, i en l'analogia organicista que hem mencionat anteriorment, com el ventre i el sexe de la ciutat.

Aquests elements componen el material primari que reelaboren els escriptors per escriure les seves obres, connectant-se i familiaritzant-se amb el que consideren una font d'autenticitat cultural, entesa com a connexió amb les arrels representades pel territori històric i els costums ancestrals (Peterson, 2005). D'altra banda, la connexió amb espais marginals constitueix per als escriptors una font de crítica social a l'espai urbà oposat —la zona alta, la vida burgesa—, concebut com a vida racional però també artificial, i que entronca, com analitza Norbert Elías (2010), amb la crítica a la cultura com a civilització.

La transformació de la ciutat i la memòria de Barcelona

El centre de Barcelona ha sigut un dels territoris del sud d'Europa més coneguts des dels inicis del segle xx per la seva presència en la literatura catalana, espanyola i internacional (Casanova, 1999). A més a més, a partir dels anys vuitanta, la capital catalana és un dels models de referència de ciutat cultural en el seu procés de renovació i planificació urbana, especialment a partir de la nominació com a seu dels Jocs Olímpics del 1992 (Subirós, 1999). D'altra banda, Barcelona és una ciutat amb un considerable patrimoni —que va de l'època medieval fins al segle xx—, que aquest model de desenvolupament urbà va aconseguir preservar i potenciar. Així mateix, el govern local va apostar per convertir els sectors culturals i del coneixement, a més a més del turisme, en vectors de desenvolupament de l'economia local (Trullén, 2000). La ciutat, doncs, ha generat una orientació emprenedora en la política cultural, en la qual la promoció de la literatura i les indústries culturals han representat una de les iniciatives més destacades (Patricio-Mulero i Rius Ulldemolins, 2017).

Un dels projectes més importants i ambiciosos va ser la transformació del centre de la ciutat en general i del Raval en particular, ja que el barri havia patit un procés intens de degradació urbana a la segona meitat del segle xx. En aquest context va sorgir la idea del desenvolupament del districte cultural del nord del Raval, que va ser promogut per les administracions públiques des dels anys vuitanta, quan van impulsar el projecte de reutilització dels usos culturals de l'antic hospital de la Casa de la Caritat, que es va acabar convertint en el Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB) i el Museu d'Art Con-